

УДК 94:[316.654:176.5](47+57)

Стремецька В.О., Миколаївський державний гуманітарний університет ім. Петра Могили

Стремецька Вікторія Олександрівна (1974 р.н.) Закінчила історичний факультет Миколаївського державного педагогічного інституту у 1996 р. Кандидат історичних наук, доцент кафедри соціології МДГУ ім. Петра Могили. Має 25 наукових публікацій. Основний напрямок наукових досліджень – історія соціальної роботи в Україні.

Суспільна та наукова думка кінця ХІХ – початку ХХ ст. в Російській імперії про проблему проституції

У статті аналізуються погляди громадських діячів, лікарів, правознавців, працівників сфери опіки кінця ХІХ – початку ХХ ст. на проблему проституції. Розглядаються їх позиції щодо причин виникнення, системи організації, засобів ліквідації або обмеження цього явища.

In the article the views of public leaders, doctors, lawyers, workers of charitable organizations of the end of the XIX - the beginning of the XX century on the problem of prostitution are analyzed. Their views concerning the reasons for origin, system of organization, means of liquidation or restriction of this phenomenon are considered.

Сьогодні стрімко розвивається соціальна робота, її теорія і практика. Тому знання досвіду, набутого нашими попередниками у цьому напрямку, могло б полегшити зусилля сучасних спеціалістів. Особливо цінними є, на наш погляд, практичні досягнення, теоретичні надбання у сфері опіки в Російській імперії кінця ХІХ – початку ХХ ст., коли розвиток установ допомоги нужденному населенню досяг свого найвищого рівня. Такі явища суспільного життя як жебрацтво, алкоголізм, проституція та інші тоді активно досліджувалися. На жаль, небагато сучасних науковців вивчали роботи дослідників кінця ХІХ – початку ХХ ст., де піднімалися проблеми, пов'язані із зазначеними явищами, зокрема з проблемою проституції [1]. Тому нам видається актуальним і важливим систематизувати та популяризувати думки тогочасних авторів щодо цієї проблеми, що і є

метою нашої роботи. Вважаємо, що матеріали, наведені у статті, можуть бути корисними для сучасних теоретиків і практиків у галузі соціальної роботи, для викладачів і студентів, які вивчають курси "Історія України", "Історія соціальної роботи", "Теорія соціальної роботи", "Соціальна робота зі спеціальними групами населення" та інші.

Питання проституції було одним з найбільш дискусійних на межі ХІХ-ХХ століть, оскільки масштаби цього явища та його наслідки були досить значними. Згідно зі статистичними даними на 1889 р., які наводить Д.Бородін у своїй праці "Алкоголізм і проституція", в Російській імперії, за виключенням князівства Фінляндського, нараховувалося 1216 будинків терпимості (найбільша їх кількість спостерігалася у Петербурзі і Москві) з 7840 проститутками та 9763 проститутки-одиначки, тобто разом 17603 жінки займалося проституцією. Далі цей же автор зазначає, що у

Європейській Росії піднаглядних проституток 40000, і слушно зауважує, що загальна їх кількість в Росії “не піддається жодному контролю” [2]. У зв’язку з цим гостро постала проблема венеричних захворювань. Приблизно 2 млн. населення Європейської Росії в кінці XIX ст. хворіли на сифіліс [3], причому одним з основних джерел хвороби вважалися проститутки: у 1910 р. хворі серед останніх становили 52,7%, у 1914 р. – 76,1% [4].

Значні обсяги зазначених явищ примушували замислюватися над їх причинами та шляхами вирішення. Питання, пов’язані з проституцією, розглядали у своїх працях лікарі, венерологи, гігієністи В.Тарновський, Д.Бородін, М.Покровська, М.Канкарович, П.Обозненко, інспектор лікарсько-поліцейного комітету Санкт-Петербурга О.Федоров, правознавці А.Єлістратов, В.Дерюжинський, А.Коні та інші. За даними І.Голосенка, у Росії з 1861 по 1917 р. вийшло 431 вітчизняне видання про проституцію та 37 перекладів (пораховано разом із художніми творами. – В.С.) [5].

Зазначені дослідники торкалися таких питань, як визначення понять “проститутка”, “проституція”, історія проблеми, її причини, розглядалися особливості побуту проституток, наводилися методи роботи з ними, висловлювалися різні думки щодо можливості подолання цього явища. У результаті була вироблена певна теоретична база питання. Дослідження ґрунтувалися не лише на матеріалах офіційної статистики, а й на результатах власних обстежень авторами побуту проституток, їх опитувань, що дає підставу вважати праці вищевказаних дослідників достатньо професійними.

Більшість дослідників давали визначення поняттям “проституція”, “проститутка” (вказані автори вживали переважно цей термін, тому ми використовуємо його у нашій статті). На жаль, обсяг статті не дозволяє навести всі визначення, тому пропонуємо те, що дав доктор медицини І.Блох, намагаючись врахувати всі моменти, характерні для цього явища: “Проституція є певна форма позашлюбних статевих стосунків, яка відрізняється тим, що індивідуум, який стає на шлях проституції, постійно, поза сумнівом і публічно віддається, більш чи менш, без розбору, невизначено великій кількості осіб, рідко без винагороди, у більшості випадків промишляючи продажем свого тіла для злягання або інших статевих дій з різними особами, провокуючи та задовольняючи їх статевий інстинкт; причому суб’єкт, який проститує, набуває певних постійних ознак” [6].

Одним з найважливіших дослідники вважали питання про причини проституції, оскільки правильно визначившись із причинами, можна віднайти вірні засоби вирішення проблеми. У залежності від того, яка

причина вважалася основною, всі дослідження можна поділити на два напрямки: антропологічний та соціологічний. Представники антропологічного напрямку (В.Тарновський, частково М.Канкарович) вважали, що існує т. зв. тип “природженої проститутки”, якому притаманні певні фізичні та моральні ознаки.

У “природженої проститутки”, вважає В.Тарновський, розміри обличчя переважають над розмірами голови, що свідчить “і про менший обсяг мозкової маси” у таких жінок, а це “йде на шкоду як розумовому розвитку, так і моральній стороні проституток”. У них спостерігаються більші щелепи, неправильні зубні дуги, аномалії вух, кінцівок, тощо. В.Тарновський також вважав, що такі жінки природно не здатні сприймати етичні настанови, і вчити їх якимось моральним нормам – це все одно, що навчати музиці людей, які не мають музичного слуху, хоча останні можуть із задоволенням її слухати [7]. Крім того, їм ще з раннього дитинства притаманні “крайня брехливість, притулене почуття сорому, відраза до занять”, причому “все це різко й рано виражається”. Для “природженої проститутки” характерне “ненормально раннє або надто запізнє настання статевої зрілості, з посиленням або придушенням статевим почуттям; надмірна поривчастість бажань і прагнень при явищах роздратованої слабкості або апатичне ставлення до всього навколишнього, при хворобливо розвинутому себелюбстві” [8].

Лікар вважав, що неважливо, до якого класу належить жінка, “завжди, як тільки її статева життя вступає у свої права, вона знаходить можливість пасти”. У бідному класі це відбувається значно швидше, оскільки там “освіта мізерна, виховання взагалі не існує, моральність є маловідомим умовним забобоном” [9]. Не має значення також те, де жінка живе, у місті чи селі. Однак, зауважував Веніамін Михайлович, не всі “природжено порочні дівчата” обов’язково стають проститутками. Велику роль у плані запобігання проституції можуть відіграти сім’я, відповідне виховання та розумовий розвиток [10].

Представники соціологічної школи намагалися пояснити виникнення проституції соціальними причинами. Так, В.Окоороков основними вважав сімейні негаразди та матеріальну незабезпеченість. Він навів такі факти: лише 18 зі 100 дівчат, які стали на шлях проституції, мали живих батька й матір, 40 – одного з них, 27 були абсолютними сиротами, ще 15 мали батьків з асоціальною поведінкою або хворих [11]. Тобто більшість цих дівчат мали сім’ю, яка не могла надати їм моральної та матеріальної підтримки, або взагалі сім’ї не мали.

Б.Бентовін також наполягав на тому, що саме матеріальні негаразди заохочують бідні класи до проституції. Він підрахував, що у складі проституток прислуга складала 36,5%, майстрині різних цехів – 9%, фабричні працівниці – 8%, тобто представниці цих трьох категорій професій становили 95,3% [12]. Таким чином, лікар заперечує “байки про “вроджену проститутку”. Приблизно такі ж дані навів М.Канкарович. Він, зокрема, зазначав, що “служба в прислугах є своєрідним підготовчим курсом для вступу до класу справжніх проституток... Кімнати для слуг рівнозначні будинку терпимості” [13].

Щодо віку проституток, то за даними Д.Бородіна, який сам обстежив 52 будинки терпимості та 2 таємні притони в різних місцях імперії, 41% становили 16-20-річні, близько 50% – 20-25 річні, решта – молодші й старші. Щодо грамотності, то серед обстежених лише 15,1% були грамотними, 11,8% – напівграмотними, 73,1% – неграмотними [14]. Таким чином, підсумував Д.Борodin, “невігластво і бідність відіграють значну роль у зверненні до проституції. Але пояснювати ними одними це явище неможливо” [15]. Дослідник також вважав, що не останнє значення для початку заняття дівчини проституцією має те, у якій місцевості вона мешкає. Він писав, що “великі міста слугують місцем, де руйнуються гарні нориви і де дівчина легко може пропасти. Тому саме у великих містах необхідно досліджувати причини даного сумного явища та відшукувати засоби боротьби з ним” [16].

М.Кузнецов пов’язував посилення проституції з кризовими етапами в розвитку суспільства: “Кожен історичний переворот має вплив на масу і примножує бідність, а з кожним примноженням бідності поступово йде розвиток проституції... Суспільні негаразди, як, наприклад, неврожаї, пожежі, епідемії і т. п., у свою чергу, слугують джерелами, які збільшують проституцію” [17]. Кузнецов також вважав, що причинами проституції є “погані сімейні приклади”, неможливість матері-одиначки прогодувати своїх дітей та ін.

О.І.Федоров основними причинами проституції вважав лінощі та умови Санкт-Петербурга (багато навчальних закладів, порт, війська) [18]. М.Покровська зазначала, що винним тут є надмірно розвинутий статевий інстинкт у чоловіків і невміння його стримувати, відсутність статевого виховання та рівноправ’я чоловіків і жінок [19].

Дослідники вивчали процес організації проституції. В.Окорков ретельно змалював, як відбувалося ангажування дівчат до промислу. Продавали їх до публічних будинків особливі торговці-чоловіки, яких називали “макавіями”, та жінки, яких називали “няньками”. Вони добре знали психологію дівчат: “Деякі

досвідчені торговці по одному вигляду одразу відрізняють ту дівчину, яка в теперішній момент має місце (роботи – В.С.), від тієї, яка його шукає, і майже безпомилково підходять з пропозиціями до останньої”. Вони чекали на свою “жертву” на вулицях, у парках, біля магазинів, куди хазяї відсилали своїх працівниць; обходили лікарні і намічали дівчат, які, скоріше за все, по виписці вийдуть “без гроша в кишені”; заводили знайомства з сім’ями, де були молоді дівчата, і пропонували свої послуги тоді, коли сім’я відчувала матеріальні негаразди або коли дівчина себе скомпрометувала; вони давали оголошення в газети, пропонуючи молодим дівчатам та жінкам місця економок, буфетниць; мали своїх агентів у великих фабрично-заводських центрах. До “обов’язків” макавіїв входила також перепродаж жінки до іншого міста у тому випадку, коли перебування її на попередньому місці ставало небезпечним (наприклад, хтось розпочав справу визволення жінки, її подальше утримання передбачало збитки тощо). Макавії отримували за жінку в основному від 20 до 300 руб.

Дослідники робили спроби класифікувати проституток. Розрізняли піднаглядних проституток, тобто таких, які стояли на обліку в лікарсько-поліцейському комітеті, і таємних. Піднаглядні проститутки поділялися на “одиначок” або “вуличних” (вони переважали кількісно) та проституток будинків терпимості. Перші поділялися на таких, які жили самостійно у кімнаті або квартирі, та таких, які жили на пансіоні у квартирної хазяйки (з різним ступенем залежності від останньої). Послуги вуличної проститутки коштували від 2 до 10 руб. в залежності від молодості, краси, ціни одягу тощо. У середньому вони заробляли від 150 до 300 руб. на місяць [20]. Кількість відвідувачів вуличної “жриці кохання” становила від 3 до 5 на день, і вона була більш вільною у виборі партнера, ніж проститутка будинку терпимості. Однак великі гроші йшли на оплату квартир, нарядів, сутенерам, тому самій жінці майже нічого не залишалося. Сутенерами (“котами”) найчастіше були, за свідченням І.Канкаровича, музики-гармоністи, службовці готелів, ресторанів, лазень [21].

І.Блох поділяв проституцію на пряму і побічну, до останньої він включав звідництво, сутенерство [22]. Виділяли також дитячу, жіночу й чоловічу проституцію. Щодо останньої, то М.Кузнецов писав, що вона була менш розповсюдженою і характерною для Росії, однак більш засуджуваною, оскільки “чоловік іде на неї не під впливом обставин, як жінка, а цілком усвідомлено. Якщо жінка, яка терпить ганьбу, заслуговує співчуття, то чоловік – найповнішої зневаги” [23].

Усі проститутки поділялися також на

дорогих (камелії, “аристократична проституція”, до якої належали переважно іноземки), середньооплачуваних (“проститутки середньої руки”) та “дешевих” (“проститутки нижчого розбору”).

Дослідники намагалися проаналізувати контингент “користувачів послуг”. Їх поділяли на випадкових, які з’являлися у будинок терпимості п’яними після закриття ресторанів та інших розважальних місць для того, щоб продовжити пити; таких було небагато. Значно більше було постійних, які приходили майже щоденно. Сюди ходили також чоловіки, які надавали великого значення лікарському нагляду; вони, як правило, з’являлися безпосередньо після медичного огляду проститутки. Серед цієї категорії було багато молоді, яка ще не хворіла на венеричні захворювання і дуже боялася заразитися. Б.Бентовін виділив ще й таку групу як “інертні” чоловіки, яким не хотілося ходити по вулицях і вести переговори з жінками, а простіше було звернутися до будинку терпимості, де існувала така [24].

Автори звертали увагу на тісний зв’язок між проституцією та алкоголем. За свідченням Д.Бородіна, “у всіх оглянутих 53 будинках терпимості кожна ніч широкою річкою лється вино – цей незмінний супутник будинків терпимості... П’янство у будинках одиниць і у фешенебельних кокоток також є явищем звичайним і до того ж дуже вигідним для хазяйок кімнат та квартир” [25]. Привертання дівчини до проституції також обов’язково супроводжувалося процесом споювання. Жінки, які кидали цей промисел, часто поверталися до нього саме через звикання до алкоголю. Підкреслювався також зв’язок між проституцією та самогубствами, злочинами.

Дослідники вказували на таку характерну рису проституції, як майже повна неможливість звільнення жінки з цього промислу: “Вона потрапляє у справжню тюрму і стає повною рабинею свого хазяїна... Її єдине право у випадку великих утисків та жорстокого поводження полягає у праві вимагати від хазяйки, щоб та її перепродала в інший притон розпусти за суму її основного боргу” [26]. Просто піти або втекти жінка не могла, оскільки їй на руки видавався не паспорт, який залишався у лікарсько-поліційному комітеті, а проституційна книжка (“жовтий білет”).

Звільнитися з притону жінка могла лише потрапивши до притулку Св. Магдаліни та пробувши там 3 роки, або знайшовши собі “поручителя”, який гарантував би свою можливість утримувати її матеріально. Однак магдалінінський притулок був розрахований лише на 30 місць. Поручителя ж знайти було практично неможливо, оскільки майже всі дівчата були привезені з інших районів, а отже,

знайомих у місці перебування вони не мали. За даними О.Федорова, у 1889 р. з усіх, хто вибув зі списків проститутток, лише 6,7% – з причини представлення поручителя [27]. Дослідники звертали також увагу на трагічну долю проститутток після того, як хазяї викидали їх на вулицю. Жінки починали “справу жорстокої помсти” суспільству: або самі відкривали притоки, або закінчували життя тяжкими карними злочинами [28]. За М.Канкаровичем, частина їх вмирала від чахотки, від 1/4 до 1/3 кінчала життя самогубством, частина перетворювалася на мешканок трущоб та нічліжних будинків. Фактично після 25 років проститутка перетворювалася у нікчемну людину і викидалася з аристократичного життя [29].

Названі автори значну увагу приділяли заходам ліквідації або обмеження проституції. Як зазначав Д.Бородін, до середини XIX ст. боротьба з нею мала переважно репресивний характер, і лише з другої половини XIX ст. проституція стала “терпимою й регламентованою”. У жовтні 1843 р. у Петербурзі при медичному департаменті Міністерства внутрішніх справ був організований перший лікарсько-поліційний комітет, який реєстрував проститутток. Його штат складався з двох частин: медичної та поліційної. До складу медичної частини входили дільничні лікарі, які займалися обстеженням стану здоров’я проститутток у спеціальних оглядових відділеннях, проводили щомісячні санітарні огляди приміщень будинків терпимості. До складу поліційної частини входили агенти, які на своїх дільницях стежили за жінками, і якщо якась з них викликала підозру в занятті проституцією, то її запрошували з’явитися у комітет для реєстрації і медичного огляду. Вони також повинні були стежити за своєчасною явкою жінок на обстеження, дотриманням хазяйкама будинків терпимості санітарних вимог.

Цікаво, що у комітетах використовували методи профілактичної бесіди, переконання дівчат, які приходили і заявляли про своє бажання стати проституткою. Працівники комітету дотримувалися принципу конфіденційності [30].

Однак в тогочасній літературі думки щодо діяльності комітетів якісно відрізнялися. Склалося два напрямки у ставленні до них. Перший – регламентисти – підтримували заходи, що вживалися лікарсько-поліційними комітетами, оскільки завдяки ним значно зменшувалася кількість венеричних захворювань (О.Федоров).

Регламентистська течія не була однорідною. Неорегламентисти вважали, що сучасний стан боротьби з проституцією слід реформувати. Погляди останніх виразив В.Тарновський, який, зокрема, стверджував, що не дивлячись на багатотисячову, навіть інколи нещадну боротьбу з

проституцією, її не вдалося ліквідувати ніде. Відомою є фраза В.Тарновського: “Знищити пролетаріат, розпустити армії, зробіть освіту досяжною у більш короткий термін, дайте можливість брати шлюб усім бажаючим, гарантуйте їм спокій у сімейному житті, переконайте усіх жити морально, чесно, згідно із законом християнським, і тоді ... – і тоді все одно буде існувати проституція” [31]. Благодійні товариства, які працюють з такими жінками і намагаються змусити їх кинути згубний шлях, безумовно корисні, однак мають дуже незначний коефіцієнт корисної дії, оскільки допомогти можна лише т. зв. “випадковим, недійсним проституткам”, яких дуже мало.

Вимоги аболіціоністів дати проституткам свободу є шкідливими: “Суспільство не може дати їм можливість вільно наносити шкоду решті, здоровим членам суспільства” [32]. Тому “уся справа зводиться до більшого чи меншого обмеження шкоди, які приносять суспільству проституція та сифіліс” [33]. Таким чином, вчений пропонує принцип “обмеження шкоди”, який сьогодні використовується у роботі з такими категоріями клієнтів як ін’єкційні наркомани, жінки секс-бізнесу тощо.

Однак, виступаючи за регламентацію, Тарновський вважав, що її правила слід узгоджувати з сучасними поняттями про право і науковими даними, виробленими сифілідологією; подальша розробка питання повинна бути доручена лікарям та юристам; потрібно ввести обмеження чоловіків, причому доручити цей процес спеціально підготовленому персоналу; слід посилити нагляд за таємною проституцією; треба розповсюджувати в суспільстві знання, знайомити із заходами боротьби з проституцією, тобто виробити свідоме ставлення до неї, причому проводити всі ці дії з “відчуттям міри й такту” [34]. Крайні регламентисти виступали за посилення, ужорсточення роботи поліції нравів.

Другий напрямок – аболіціоністи (від *abolig* – відміняти; до них належали А.Єлістратов, М.Покровська, Д.Ахшарумов, В.Окороков та ін.) – виступали проти втручання держави у справи проституції, проти заходів, які застосовувалися лікарсько-поліційними комітетами, і цих комітетів взагалі. Вони доводили неправомірність та безрезультатність медичного обмеження проститутки, оскільки сама процедура є принизливою, порушує права жінок та гігієнічні

норми, лікар може не помітити симптомів хвороби [35].

Аболіціоністи також звинувачували регламентистів у підтасовуванні фактів про зменшення кількості венеричних захворювань завдяки діяльності комітетів. Той факт, що хворих проститутток ізолюють, зменшує у клієнтів будинків терпимості страх заразитися, і, таким чином, коло клієнтів збільшується. Поки жінка перебуває у лікарні, сутенер підшукує замість неї нову, отже, кількість проститутток зростає. Крім того, жінки утримуються в будинках терпимості силою, робляться справжніми рабнями, їх тіло і воля* належать хазяйці, тобто фактично відбувається “прикріплення жінки до проституції”. Таким чином, на думку аболіціоністів, держава, регламентуючи проституцію, тим самим “освячує її” [36]. На початку ХХ ст. аболіціоністи мали перевагу над регламентистами, що виявилось у діяльності ряду з’їздів. Зокрема, у 1910 р. в Петербурзі відбувся перший Всеросійський з’їзд для боротьби з торгівлею жінками та її причинами, який ухвалив клопотати перед урядом про термінове знищення будинків терпимості та негайну відміну лікарсько-поліційного нагляду за проститутками.

Підсумовуючи, слід сказати, що в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. була створена значна теоретична база стосовно проблеми проституції. На основі статистичних матеріалів, власних досліджень лікарі, правознавці, громадські діячі, працівники лікарсько-поліційних комітетів намагалися дати визначення понять “проституція”, “проститутка”, робили класифікацію суб’єктів і об’єктів секс-послуг, розкривали причини, характерні риси, систему організації, змальовували існуючі та пропонували нові заходи щодо обмеження цього явища.

Найбільш суперечливими були питання про причини та заходи обмеження проституції. Щодо першого, сперечалися дві школи: соціологічна й антропологічна. Представники останньої наполягали на природженій схильності деяких жінок до проституції, і як наслідок, на неможливості її подолання. Представники соціологічної школи розглядали проституцію як наслідок соціальних негараздів, вирішивши які, можна ліквідувати й проституцію. Стосовно практики боротьби з проституцією, регламентисти, які відстоювали

ЛІТЕРАТУРА

1. Быкова А.Г. Общественная и научная мысль России XIX – начала XX вв. о социальной сущности проституции // Исторический ежегодник. – 1997. – С. 35-40; Голосенко И. Российская дореволюционная социология о феномене проституции // <http://socnet.rarod.ru/Rubez/10-1/golosenko.htm>; Лебина Н.Б., Шкаровский М.В. Проституция в Петербурге (40-е гг. XIX в. – 40-е гг. XX в.). – М.: Прогресс-Академия, 1994.

2. Бородин Д. Алкоголизм і проституція // Антологія соціальної роботи: В 5 т. Т. 2. Феноменологія соціальної патології / Сост. М.В.Фирсов. – М.: Сварогъ-ВВФ СПТ, 1995. – С. 144.
3. Егорышева И.В., Гончарова С.Г. Проблема организации борьбы с сифилисом в сельской местности России в конце XIX в. // Вестник дерматологии и венерологии. – 1998. – № 1. – С. 63.
4. Лебина Н.Б., Шкаровский М.В. Указ. соч. – С. 45.
5. Голосенко И. Вказ. праця.
6. Блох И. История проституции. – Т. 1. – Спб., 1913. – С. 29.
7. Тарновский В. Проституция и аболиционизм // Антологія соціальної роботи: В 5 т. – Т. 2. – С. 122-123.
8. Там само. – С. 127.
9. Там само. – С. 124.
10. Там само. – С. 128.
11. Окороков В. Возвращение к честному труду падших девушек // Антологія соціальної роботи: В 5 т. – Т. 2. – С. 110.
12. Бентовин Б. Торгующие телом // Там само. – С. 139.
13. Канкарович Н. Проституция и общественный разврат // Там само. – С. 136-137.
14. Бородин Д. Указ. соч. – С. 148.
15. Там само. – С. 149.
16. Там само. – С. 142.
17. Кузнецов М. Проституция и сифилис в России. Историко-статистические исследования. – Спб., 1871. – С. 15.
18. Федоров А.И. Проституция в Санкт-Петербурге и врачебно-полицейский контроль над нею // Вестник общественной гигиены, судебной и практической медицины. – Т. XIII. – Кн. 1. – 1892. – С. 37.
19. Покровская М. Как женщины должны бороться с проституцией // <http://www.owl.ru/win/books/rv/t51.htm>
20. Канкарович Н. Указ. соч. – С. 136.
21. Там само. – С. 133.
22. Блох И. Указ. соч. – С. 30.
23. Кузнецов М. Указ. соч. – С. 39.
24. Бентовин Б. Указ. соч. – С. 140.
25. Бородин Д. Указ. соч. – С. 146-147.
26. Окороков В. Указ. соч. – С. 118.
27. Федоров А.И. Указ. соч. – С. 63-64.
28. Окороков В. Указ. соч. – С. 116-120.
29. Канкарович Н. Указ. соч. – С. 136,
30. Федоров А.И. Указ. соч. – С. 38.
31. Энциклопедический словарь. – Т. XXV / Изд. Ф.А.Брокгауз, И.А.Эфрон. – Спб., 1898. – С. 484.
32. Тарновский В. Указ. соч. // Антологія соціальної роботи: В 5 т. – Т. 2. – С. 132.
33. Тарновский В. Указ. соч. – С. 236.
34. Там само. – С. 231, 236.
35. Народная энциклопедия научных и прикладных знаний. – Т. XIV. Народно-хозяйственная политика. Ч. 2. – М., 1911. – С. 68.
36. Энциклопедический словарь. Т. XXV / Изд. Ф.А.Брокгауз, И.А.Эфрон. – Спб., 1898. – С. 486.

Стаття надійшла до редколегії 17.11.2005 р.